

A/2

Egy történelmi gyilkosság margójára

Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013

TANULMÁNYKÖTET

Egy történelmi gyilkosság margójára

3
TANULMÁNYKÖTET

Tartalomjegyzék

Kiadói előszó (Kálnoki-Gyöngyössy Márton)	7
Előszó (Majorossy Judit)	9
I.	
Zsoldos Artilla <i>Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyar Királyságban</i>	17
Szende László <i>Szentföldtől Katalóniáig. II. András külpolitikája és dinasztikus kapcsolatai a korabeli Európában</i>	29
Gyöngyössy Márton <i>II. András pénzügypolitikája és annak belpolitikai hatásai</i>	43
Wcisz Boglárka <i>Árpád-házi királynéi jóvezelmek. Gertrúd királyné udvartartásának pénzügyi hátteréről</i>	51
Spekner Enikő <i>Óbuda királyi székhelyé válna II. András korában</i>	61
Szabó Péter <i>A pilisi királyi erőd a középkorban (angol nyelvű tanulmány)</i>	73
II.	
Kiss Gergely <i>Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsai érsek pályafutásának egyházkeresztény tanulságai</i>	85
Körmendi Tamás <i>A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei</i>	95
Laszlovszky József <i>Merániai Gertrúd sírja a pilisi apátságban. Uralkodói temetkezések ciszterci kolostorokban a Magyar Királyságban</i>	125
Klaniczay Gábor <i>A királyné mint bűnbak, mártír és szent a középkori Európában</i>	149

III.

Laszlovszky József – Szentpéteri József <i>„... Scripta manent”. Emlékképek a pilisi ügynevezett Gertrúd-sír megtalálásának körülményeiről</i>	163
Benkő Elek <i>Gertrúd királyné sírja a pilisi ciszterci monostorban</i>	173
Takács Imre <i>A Gertrúd-síremlék rekonstrukciójának kérdései</i>	189

IV.

Mielke, Christopher <i>Gertrúd királyné és kortársai anyagi kultúrája (angol nyelvű tanulmány)</i>	203
Szakács Béla Zsolt <i>A királyné művészete – a művészettörténetesek királynéi</i>	217
Réthelyi Orsolya <i>Gertrúd királyné és Szent Erzsébet a Németalföldön. Az Árpád-ház a Croy család reprezentációjában</i>	231
Basics Beatrix <i>Merániai Gertrúd ábrázolásai a 19. században. Szerepképek, illusztrációk</i>	245
Blaskó Katalin <i>Gertrúd királyné története az osztrák irodalomban (Franz Grillparzer: Úrának hü szolgálója)</i>	257

V.

Függelék

Körmendi Tamás – Majorossy Judit – Radek Tünde <i>Szöveggyűjtemény: Merániai Gertrúd a középkori forrásokban</i>	271
---	-----

VI.

English Summaries	305
-------------------	-----

III. rész

LASZLOVSZKY JÓZSEF – SZENTPÉTERI JÓZSEF

„...scripta manent”.

Emlékképek a pilisi, úgynevezett Gertrúd-sír megtalálási körülményeiről

Az alábbi visszaemlékezés egyfajta *oral history*. Azoknak az immár egy emberöltővel ezelőtti eseményeknek a felidézése, amelyek Merániai Gertrúd magyar királyné (†1213. szeptember 28.) feltételezett sírhelyének megtalálásához vezettek. Csakis abból a célból – mintegy kutatástörténeti adalékként – vetettük papírra egyre halványuló emlékeinket, hogy ne merüljenek el végleg a feledés homályában.

Régészeti megfigyelések a középkori magyar királyi és királynéi temetkezéseknél

A középkori Magyar Királyság legtöbb uralkodóját és királynéját a székesfehérvári bazilikában temették el, ezért a korszak uralkodói temetkezéseinek nagy részénél csakis azokra a régészeti megfigyelésekre hagyatkozhatunk, amelyeket rögzítettek, illetve közöltek a 19. század közepének feltárásai során.¹ Mivel ezek az ásatások még nem a modern régészettudomány rétegkövető, stratigráfiai egységeket rögzítő és mindezeket rajzban és fotóban dokumentáló korszakához tartoznak, különös jelentősége van mindazoknak a feltárásoknak, amelyek a 19. század második felében vagy a 20. században hoztak felszínre királyi vagy királynéi sírokat. Ezek esetében már joggal várhatjuk el, hogy a régészet módszertani fejlődésével párhuzamosan a dokumentáció is egyre részletesebbé váljon, és így következtetéseinket alapvetően az ásatási dokumentáció hagyományos elemeire (ásatási napló, sírrajz, sírleírás, fényképek) építhetjük. Ha megvizsgáljuk ezt a viszonylag kisszámú későbbi feltárást, sírfelnyitást, akkor azt kell látnunk, hogy ugyanolyan problémákkal küzdünk, mint a 19. századi kutatások esetében. Jól példázza ezt I. András tihanyi sírjának a felnyitása, ahol lényeges adalékokkal szolgált *László Gyula* (1910–1998) személyes visszaemlékezése az eseményre, amelyben olyan elemek is megjelentek, amelyek nem szerepelnek a közölt publikációkban, kapcsolódó dokumentumokban.² Vagyis a személyes visszaemlékezés még mindig fontos forrása lehet a régészeti megfigyelések feldolgozásának – azzal a megjegyzéssel, hogy ebben az esetben egy szakember személyes emlékeiről van szó, akinek visszaemlékezése két vonatkozásban is eltér a laikus, nem szakember szemtanú emlékeitől. Egyrészt biztosak lehetünk abban, hogy egy olyan kiemelkedő régészprofesszor, mint László Gyula azokat az elemeket figyelte meg, azokat a részleteket véste leginkább az emlékezetébe, amelyek a régészeti értelmezés szempontjából a legfontosabbak voltak a számára. Egy nem szakember megfigyelő esetén látszólag apró, számára lényegtelen elemek elsikkadhatnak, más részletek viszont hangsúlyossá válhatnak. Biztosak lehetünk abban is, hogy a régész szemtanú emlékezete jobban megőrizte a régészeti szempontból kulcsfontosságú elemeket, összehasonlítva a nem szakember visszaemlékezésével. Mindez tehát különösen indokoltá teszi, hogy támaszkodjunk ilyen személyes emlékezésekre is, főként, ha a feltárások hagyományos forrásai nem vagy csak korlátozott mértékben állnak a rendelkezésünkre. Ha azonban a szakemberek által végzett forrásfeltárás általános elveit is figyelembe vesszük, akkor ezen *oral history* szövegek esetében is mindig alkalmaznunk kell a forráskritika mód-

¹ A székesfehérvári királysírok általános problematikájáról: K. Éry (szerk.) 2008.

² I. András tihanyi sírjáról, illetve a sír felbontására vonatkozó dokumentumokról: Uzsoki 1984.

szerét. A jelen esetben, félretéve egyébként az olyan alapvető szempontokat, hogy kinek, mikor, milyen emlékek felidézése állt érdekében, egyetlen elemre kívánunk nagyon röviden kitérni. Amennyiben egy olyan eseményre vonatkoznak a személyes emlékek, amelyek a régészeti feltárás részleteire vonatkoznak, elengedhetetlen feltétel annak megvizsgálása, hogy a visszaemlékezést befolyásolhatta-e olyan információ, amely nem egykorú a helyszíni megfigyelésekkel, később jutott a visszaemlékező régész tudomására, esetleg éppen a feltárás eredményeinek valamilyen tudományos közléséből, interpretációjából. Ez esetben ugyanis előfordulhat, hogy a visszaemlékező régész visszavetít olyan elemeket, amelyek nem is a feltárás során tett megfigyelések közé tartoztak, hanem később jutottak a tudomására, összekeverve ezzel a helyszíni megfigyelésből származó információkat és a saját maga vagy más kutatók által elvégzett elemzés eredményeit.

Furcsa módon, a Pilisszentkereszten feltárt úgynevezett Gertrúd-sír is egy ilyen helyzetet idéz elő. A feltáráskor ugyan készült hagyományos értelemben vett régészeti dokumentáció, ahogy ezt az alábbiakban érinteni fogjuk, de ezek vagy nem állnak jelenleg a rendelkezésünkre, vagy pedig ellentmondásosak. Az ásatás vezetője, *Gerevich László* (1911–1997) ugyan közölte a sírt, és annak bizonyos feltárási megfigyeléseit, rajzait közzétették, de a megjelent publikációk valójában nem dolgozták fel részletesen a sír előkerülésének körülményeit, és az akkori megfigyelések sem jelentek meg a közleményekben.³ A sír, a feltáráskor készült dokumentáció és a régészeti megfigyelések összefüggései akkor váltak újra fontos kutatási kérdésekké, amikor a síremlék rekonstrukciója kapcsán a sír helyzete, a sírgödör mérete, végül pedig a síremlék pusztulása, mint tisztázandó problémák vetődtek fel.⁴ Ezek részletes tárgyalása alól felment bennünket, hogy jelen kötetben külön tanulmányok foglalkoznak velük. Ezzel egyidejűleg újra és újra felbukkant az a kérdés, hogy vajon hol vannak a sírből előkerült emberi csontleletek, és azok közül melyek azonosíthatóak esetleg Gertrúd királyné maradványaival.⁵ Később *Holl Imre* foglalkozott a pilisi ciszterci kolostorban előkerült régészeti emlékanyaggal, ám az ő vizsgálataiban sem kapott központi helyet a sír feltárási kérdése, hiszen monográfiájának más volt a célkitűzése.⁶ Utóbb pedig *Benkő Elek* foglalta össze mindazt, amit addig a sírről tudni lehetett, és közölte a feltáráskor készült fotót és sírrajzot. Összegzése szerint: „*Gerevich László* Gertrúd temetkezését a templomtér központi helyén, a négyezet nyugati térélfélén 1981-ben feltárt 57. sírban ismerte fel. Fontosnak tűnő mozzanat, hogy a sírgödört nem pontosan a templom középtengelyébe ásták, hanem annak északi oldalára, mintha mellette még egy szimmetrikusan elhelyezkedő sír számára helyet hagytak volna. A 88 cm mély sírúreg gondosan kivitelezett kváderfalazata fenn vízszintes síkban végződött, a középkori téglapadló ágyazóhabarcsa alatt 14–16 cm-rel, tehát egy, ma már hiányzó kő fedlap vastagságának megfelelő mélységben. A sírban az ásatók egy felnőt, kb. 155–160 cm hosszú, sírrablók által bolygatott csontvázat találtak, mindenféle kísérő leletanyag nélkül. A kutatás nagy vesztesége, hogy a csontváz időközben ismeretlen helyre került, így a sírrajz alapján nőnek tűnő váz antropológiai vizsgálatára nem kerülhetett sor.”⁷ Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy mind az előkerült csontok azonosítása, mind pedig a leletkörülmények értelmezése csak akkor végezhető el, ha a rendelkezésre álló teljes dokumentációs anyagot kritikai elemzésnek vetjük alá. Ezt a munkát *Benkő Elek* végzi a legszélesebb forrásanyag bevonásával, és a fentebbi sorok leírása óta jelentős előrelépés történt az embercsont-maradványok azonosításában, ahogy erről *Benkő Elek* ebben a kötetben részletesen be is számol. Éppen ezek miatt a jelen visszaemlékezés is egyfajta adalék az általa elvégzendő munkához, amely azt célozza, hogy minél pontosabb képet nyerhessünk a feltárásról a mostani újraértékeléshez és bármely későbbi elemzéshez.

Visszaulva a sír feltárásiánál jelen lévő régészek személyes visszaemlékezései kapcsán megfogalmazott módszertani problémákra, ez az összegzés alapvetően három elemre koncentrál. Egyrészt a pilisszentkereszti feltárások folyamatának és dokumentálásának rövid összefoglalására, amely rávilágít arra, hogy a rendelkezésünkre álló dokumentumok hogyan értelmezhetőek, és ezeket a személyes emlékeket mennyiben világítja meg. Másrészt annak a megvizsgálására, hogy milyen olyan részleteket tudunk felidézni, amelyek nem szerepelnek a dokumentációkban, illetve emlékeink szerint szerepeltek a jelenleg nem fellelhető forrásokban (például ásatási napló). Harmadsorban pedig a forráskritika szempontjait is figyelembe véve mennyiben tudunk elvonatkoztatni mindezen kérdések megválaszolásában a megjelent közlésektől, értelmezésektől, és mennyiben tekinthetjük hitelesnek mindazt, amit ebben a visszaemlékezésben összefoglaltunk. Ez az „ön-forráskritika” az egyik legnehezebb része jelen írásunknak, és a sír teljes feldolgozása majd bizonyosan arra is rávilágít, hogy mennyiben tekinthető hitelesnek a mi általunk biztosan annak tartott visszaemlékezés.

³ Gerevich 1977; Gerevich 1982; Gerevich 1985a; Gerevich 1985b; Gerevich 1987.

⁴ Jelen cikk nem kíván foglalkozni Gertrúd királyné temetkezésével és síremlékével, illetve annak rekonstrukciójával, mivel az itt tárgyalt sír feltárása csak nagyon közvetett módon kapcsolható össze az előkerült faragványtöredékek művészettörténeti elemzésével, illetve a síremlék különböző rekonstrukciós kísérleteivel. Ezekről rövid összefoglalás az újabb szakirodalomban található: Takács 2007: 39–40; Majorossy (szerk.) 2013: 48–52; valamint Takács Imre tanulmánya a jelen kötetben.

⁵ Ezekről részletesen *Benkő Elek* tanulmánya a jelen kötetben.

⁶ Holl 2000.

⁷ *Benkő* 2007: 20–21.

A pilisszentkeresztli ásatások körülményei és a dokumentáció: az ásatásvezetőtől a napszámosokig

Az 1967-től 1982-ig tartó ásatás vezetője, *Gerevich László*, az MTA Régészeti Intézetének nagy tekintélyű akadémikus igazgatója kitűnő szakmai stábra támaszkodhatott. Állandó munkatársai *Egyed Endre* rajzoló, *Sugár Lajos* fotós, *Virágh Dénes* térképész, *Hegyi Zoltán* gépkocsivezető, s nem utolsósorban a 20. század sorsfordulójának következtében jogászból geodétává avanzsált *dr. Balás Vilmos* (közismertebb nevén, Vili bácsi).⁸ A kutatás rendszerint azzal kezdődött, hogy Balás Vilmos (1903–1988) kora nyáron kiköltözött a budai Széna tér közelében levő lakásából a pilisi naspolyafa alá, az ott levő faházak egyikébe. Ő volt az, aki a pilisi kolostor és a dömösi királyi udvarház feltárása között ingázó intézetigazgató feltétlenül bizalmát élvezve az ásatást megszervezte, és az oda kirendelt, egymást bizony időről időre cserélő fiatalabb munkatársak mellett a folyamatosságot biztosította. A másfél évtized során több-kevesebb időt töltöttek Pilisen olyan tapasztalt, valamint pályakezdő régész munkatársak, mint *Kovács László*, *Szőke Béla Miklós* és *Siklósi Gyula*.

Az ásatást tehát Gerevich László valójában távolról irányította. Intézetigazgatói és akadémikusi elfoglaltsága mellett ez azt jelentette, hogy a lelőhelyet általában hetente egy-két alkalommal meglátogatta, és ilyenkor gyakran a dokumentálást végző szakemberek is vele jöttek. Amennyiben valami fontos dolog került elő, akkor ilyen látogatásra külön is sor került, és ez érvényes volt a dokumentálásban résztvevőkre is. Abban az évben, amikor az úgynevezett Gertrúd-sír is előkerült, ezek a látogatások általában rövidek voltak, és ennek eredményeképpen egyes részeket ki kellett „preparálni”, majd ezt követően készültek el a részletes rajzok és a fotók. Az ásatásról a helyszínen tulajdonképpen kétféle dokumentáció készült folyamatosan. Egyrészt Balás Vilmos vezette azokat a nyilvántartásokat, amelyek a munkásokra, a munkaidőre vonatkoztak, illetve ő állította össze a beszerzéseket tartalmazó listákat. Ezek alapján készültek a bérlisták, és más adminisztratív anyagok. A Gertrúd-sír előkerülésének évében Szentpéteri József vezette az ásatási naplót, annak szokásos elemeit szem előtt tartva. Ez az a dokumentum, amely nagyon fontos lenne a személyes visszaemlékezések mellett, de sajnos ez mindeddig nem került elő. Ugyanebben az évben készültek ásatási rajzok is az egyes előkerült objektumokról és sírokról, melyeket az ott dolgozó régész vagy egyetemi hallgatók készítettek. Ezeket aztán az ásatásra rendszeresen kijáró Egyed Endre ellenőrizte, majd beillesztette azokat a rajzi dokumentációba. Egyes nagyobb egységek feltárásakor (például káptalanterem) Egyed külön is rajzot készített, amelyhez geodéziai felmérés is kapcsolódott. Ugyanakkor ő felelt minden rajzért, ami az ásatás kapcsán készült, még akkor is, ha az adott rajzot eredetileg nem maga készítette. Hasonló volt a helyzet a fényképekkel, amelyeket az intézeti fotós, Sugár Lajos készített, előzetesen egyeztetett időpontokban, a szintén előre kibontott és kitakarított részekről. A manapság megszokott digitális fényképezőgépek kora előtt ez még teljesen elfogadott módszer volt, még akkor is, ha ma már furcsának találhatjuk, hogy miként lehet egy ásatást úgy dokumentálni, hogy csak a külön „kipreparált” részek kerülnek fotózásra és rajzolásra, mégpedig előre egyeztetett időpontban. Különösképpen igaz ez, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a korabeli „telefonhelyzet” azt jelentette, hogy az ásatást irányítónak be kellett sétálnia a faluba, ha egyáltalán kísérletet tett arra, hogy elérje az intézetigazgatót, esetleg valamelyik munkatársát. Mindezen apró részleteknek azért van jelentősége, mert a jelen cikkben tárgyalt sír előkerülésekor a helyszínen tartózkodó régész és az ott dolgozó egyetemi hallgatók csak magukra hagyatkozhattak. Mint látni fogjuk, ezeknek a körülményeknek fontos szerepe volt abban, hogy milyen rajzok és fényképek állnak jelenleg a rendelkezésünkre a feltárt sírról.

A nehéz fizikai munkát helyi (Pilisszentkereszt/Mlinsky) és környékbeli (Pilisszántó) lakosok végezték napszámban. Sváb nevű, szlovák anyanyelvű tót atyafiak: többek között *Glück Ferenc* és *Glück József*, *Spiegelhalter József*, *Papucsek Antal*, s akire a munkások szervezésénél legfőképp támaszkodni lehetett, *Putz Pista bácsi*. Nélkülözhetetlen szerepet játszott apró termetű felesége, Helena néni is, aki emlékezetes főztjeivel (sztrapacska, lapcsánka, paradicsomos káposzta, tócsni, fánk, juhtúrós pogácsa, káposztás lángos) gondoskodott férje és nemkülönben Vili bácsi étkeztetéséről, valamint heti egy-két alkalommal megebédeltette az igazgató úrnak a kolostor feltárására érkező stábját és vendégeit. Közülük is a legemlékezetesebb látogatók: *Holl Imre*, aki ma a hazai középkor-kutatás doyenje, és egyben a pilisi monografikus feldolgozás szerzője. Rajta kívül *Visóczki Márta*, az intézet gazdasági vezetője, *Zólyomi Bálint* botanikusprofesszor és *Török Gyula*, az időben párhuzamosan végzett dömösi feltárások – mai szóval – „ügyvezető” régésze volt. Időközben az ásatás egyik legfontosabb támaszává vált *Ackermann Kálmán Gyula* plébános úr, aki 1977-ben került a településre. Kálmán atya számtalan jócselekedetének egyikeként házába fogadta a nehéz sorsú mindenki Palikáját, s nevelt fiaként gondoskodott róla. *Tilli Pál* az ásatás állandó résztvevője lett.

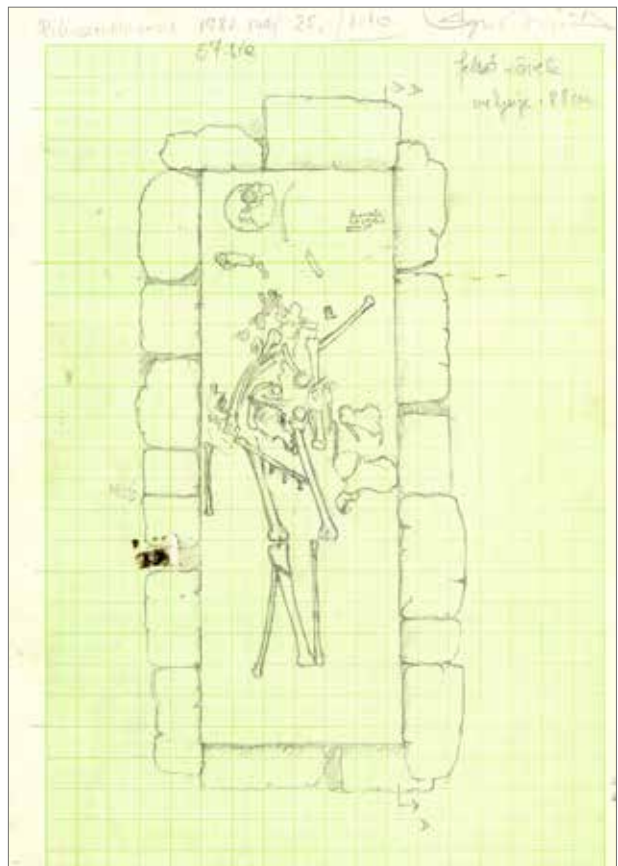
⁸ Szentpéteri 2008, 185–186.

1979 nyarán frissen végzett népvándorlás koros régészként kezdett el dolgozni Pilisszentkereszten *Szentpéteri József*. A gyakornoki állás lehetőségét annak köszönhette, hogy *Siklósi Gyula* ebben az időben indította el székesfehérvári ásatásait. Egyszersmind Balás Vili bácsi „fogadott fiaként” átadta neki azt a stafétabotot, amelynek köszönhetően *Siklódi Csilla* végzős egyetemi hallgatóval és *Laszlovszky József* középkoros hallgatóval együtt rájuk hullott a szerencse: ők találhatták meg az Árpád-házi királyok családfáját alapvetően meghatározó Merániai Gertrúd feltételezett nyugvóhelyét. Laszlovszky József már középiskolásként megismerkedett Szentpéteri Józseffel, amikor régész egyetemi előkészítő kurzusra járt, ugyanakkor *Kubinyi András* is beajánlotta őt Gerevich Lászlónak mint középkoros ásatásokon már gyakorlatot szerzett egyetemistát. Ebben leginkább annak lehetett szerepe, hogy Siklódi Csillával együtt korábban részt vettek az őriszentpéteri templom ásatási és dokumentációs munkálataiban, amelyet *Valter Ilona* irányított. Így tehát a váratlanul előkerült sír dokumentálásában a helyszínen tartózkodó régész, Szentpéteri József és két egyetemi hallgató, Siklódi Csilla és Laszlovszky József vettek részt. A nevezetes eseményre egy pénteki nap délutánján került sor, 1981. május 22-én.

A kőkeretes sír előkerülésének körülményei

1. kép
Pilisszentkereszt, 157. sír. A fotót Tilli Pál közvetlenül a feltárás után, 1981. május 22-én készítette.

2. kép
Pilisszentkereszt, 157. sír. Siklódi Csilla helyszíni rajza 1981. május 22-én; kiegészítve Egyed Endre szignójával 1981. május 25-én.

Minden rendes régészeti feltáráson, rendkívüli dolgok általában pénteken, a munkaidő végén vagy azután szoktak előfordulni. Ebben az esetben is ez történt. Balás Vilmosnak kivételesen elintézni valója akadt Pesten, ezért délután 2 órakor már elhagyta az ásatás helyszínét. Kárpátjáról ismerősei érkeztek, akiket Budapesten kalauzolt, többek között az akkor nem régen megnyílt egyik első bevásárló központba. Így tehát az ásatással kapcsolatos mindenféle ügyintézés szervező Balás Vilmosnak nem volt lehetősége, hogy értesítse az ásatás vezetőjét, és utasítást kérjen tőle a sírral kapcsolatban. A sír azonnali feltárása mellett elsősorban nem szakmai érvek szóltak, és a helyszínen tartózkodó régész,

Szentpéteri József számára nem nagyon maradt más megoldás, mint a sír feltárásának elvégzése, és a rendelkezésre álló eszközök segítségével annak lehetőség szerinti legpontosabb dokumentálása. Mivel köztudott volt, hogy a környező települések szombati piacain fel-feltünedeztek a kolostorból származó leletek (különösen a gyűjtők körében nagy becsben tartott pecsétes padlóteglák), ezért az a szigorú parancs volt érvényben, hogy semmi érdemlegeset nem szabad feltáratlanul hagyni és a hétvégi hívatlan látogatók számára elérhetővé tenni. Emiatt kellett még aznap sötétedésig feltétlenül befejeznünk annak a kőkeretes sírnak a feltárását, amelyre kora délután véletlenül rábukkantunk.

A helyzet pontos megértéséhez azt is szükséges összefoglalni, miért ilyen „váratlanul” került elő ez a sír, amelynek mind a helyzete, mind a megfigyelhető részletek azt indokolták, hogy különleges figyelemmel kerüljön dokumentálásra. Erre a feltárás menete és Gerevich László ásatási koncepciója ad választ, és csak így érthető meg, hogy a munka menetében egyáltalán nem tervezett módon került felszínre az úgynevezett Gertrúd-sír. Megtalálásának közvetlen oka az volt, hogy a kolostor építéstörténetét egyre jobban pontosítani kívánó Gerevich László az évek során vissza-visszatért kiindulópontjához, a templom szentélyének és közvetlen környékének a vizsgálatához. Ekkor már tulajdonképpen évek óta nem folyt lényeges feltárás a templom területén, amit az is jól mutat, hogy a feltáráskor készült képeken a sír közelében erősen gazos részeket lehet látni (3. kép).⁹ Gerevich László alapvetően építészeti megközelítésben folytatta az ásatást. Ha ez nem is azt jelentette az ő esetében, hogy csak a falakat követték az árkokkal vagy a szelvényekkel, mint az a korábbi középkori ásatásokon általános gyakorlatnak számított, mégis a szelvények és kutatóárkok kijelölése alapvetően építészeti problémák megoldására irányult. Miután a templom oldalfalai és a pillérek már korábban felszínre kerültek, ebben az évben már csak külön tisztázandó problémák miatt került kutatásra sor a templom belsejében. Ebben a konkrét esetben meg akart bizonyosodni arról, hogy a főhajó pillérei között volt-e azokat összekötő alapozás, vagy csak önmagukban álló, pontszerű alapozással számolhatunk. Ennek vizsgálatára a legjobb helynek a négyezet környezetében álló pillérek mutatkoztak, és ennek megfelelően kellett egy kutatóárkot kijelölni. Ezért a pilléreket összekötő elméleti vonalra merőlegesen, a főhajó tengelyében egy kelet-nyugat irányú keskeny kutatóárkot húztunk – közvetlenül a szentélytől indulva. Az építészeti centrikus ásatási stratégiát az is jól jelzi, hogy csupán egy nagyon keskeny árkot kellett húzni, hiszen az előzetes várakozások legfeljebb arról szóltak, hogy az árokban, bármilyen keskeny is az, a kötő alapozásokat meg lehet találni a padlószint alatti rétegekben, amennyiben tényleg volt ilyen megerősítő alapozás a pillérek között.

A viszonylag szűk árokban pár ásonyom kiemelése után beleütköztünk egy kváderkövekkel gondosan kifalazott téglalap alakú üregre. A kevert föld látványa nyilvánvalóvá tette számunkra, hogy bolygatott temetkezésre számíthatunk. A sír előkerülési helyszíne alapján azonban azzal is tisztában voltunk, hogy igen rangos személy nyughelyéről lehet szó. Ez a terület ugyanis pontosan a templom négyezetére esett, ahol a korábbi feltárások során egy viszonylag kis körben a Gertrúd-síremlékhez tartozónak vélt szórvány szobortöredékek is koncentráálódtak.

Igyekeztünk a sír feltárásának folyamatát a rövidesen bekövetkező sötétedésre is tekintettel hűen dokumentálni, de mivel nem volt nálunk fényképezőgép, ezért Pali (*Tilli Pál*) hazaszaladt a plébániára, és így az ő gépén maradt meg néhány bontás közti (nem túl jó fényviszonyok között készült) felvétel (1. kép). Az első fotót – amelyen a sír betöltésének tetején a későbbiekben *Kiszely István* (1932–2012) által Merániai Gertrúdnak meghatározott koponyatető-töredék is látható – *Benkő Elek* közli ugyanebben a kötetben.¹⁰ Ugyancsak elkészítettük a sír rajzát is, az általánosan elfogadott dokumentálási szabályok szerint (2. kép). A rajzot *Siklódi Csilla* készítette, a méréseket pedig *Laszlovszky József* végezte. Ugyanez volt a munkamegosztás a káptalanteremben feltárt sírok esetében is (lásd például az 59. sírt).¹¹ A négyezetben előkerült sír rajzára még mérési adatok is rákerültek. A sír az ásatáson alkalmazott folyamatos sírszámozásnak megfelelően az 57-es számot kapta. A rajzon található dátum (1981. május 25.) következő hétfőn került a rajzra, amikor az előkerült leletek miatt *Gerevich László* és *Egyed Endre* is kijöttek az ásatásra, és ekkor került be a rajzi dokumentációba ez a sírrajz is, amit Egyed Endre ellenőrzött. Ugyanekkor került sor újabb fotók készítésére, akkor már megfelelő fényképezőgéppel, mérőlécclal, a régészeti ásatások szokásos fotózási gyakorlatának megfelelően (3. kép).¹² Ezt követően felszedtük a csontmaradványokat. Így a sírral kapcsolatos következtetések alapvetően ezekre a dokumentációkra épülhetnek.

⁹ Ez a különbség a templom belsejében világosan látszik az évekkel korábban kitisztított felületekről közölt fotókon – Holl 2000: 78 (Abb. 2/1–2), 225 (Taf. 36/1); Takács 2007: 32 –, illetve az 1981-ben, az úgynevezett Gertrúd-sír feltárásakor készült képeken (3. kép). A templombelső feltárási állapotáról, illetve valamennyire az egyes építészeti részletekhez kapcsolódó feltárási szondákról, felületekről: Holl 2000: 79 (Abb. 3).

¹⁰ Benkő Elek tanulmánya 7. kép (a szerk.).

¹¹ Holl 2000: 86–87 (Abb. 12–13), 218 (Taf. 29).

¹² Ez a kép jelent már korábban is meg, a sírrajzzal együtt: Holl 2000: 217 (Taf. 28), habár itt „Kapitelhaus, Grab 57” képaláírással. A sír egy másik nézetből, szintén mérőlécclal készült fényképe, valamint a sírrajz ugyancsak megjelent Benkő Elek egyik korábbi tanulmányában, ahol a képaláírás a valós helyzetre utal: „A főoltár előtt feltárt 57. sír (Gertrúd királyné sírja)”: Benkő 2007: 20.

3. kép

Előtérben a pilisi 157. sír. Középen háttal Szentpéteri József, háttérben csákánnyal Tilli Pál. A fotó feltehető készítési ideje: 1981. május 25. (bétfő), a fényképész: Sugár Lajos.

Ugyanakkor érdemes azokat a megfigyeléseket is rögzíteni, amelyek minden bizonnyal szerepeltek az ásatási naplóban, de amelyeket a napló hiányában nem tudunk idézni, és így csak az ásatáson résztvevők emlékeire hagyatkozhatunk. Ezek közül a legfontosabb megállapításokat az alábbiakban foglaljuk össze, és mindig próbáljuk azt is jelezni, mi az, ami nyilvánvaló volt már a helyszínen is a feltáráskor, és mik azok, amelyek nem feltétlenül fogalmazódtak meg ott, de logikusan továbbgondolva a régészeti jelenségeket, jogosan tehetünk róluk említést.

1. A sír feltárásnál *Szentpéteri József*, *Siklódi Csilla* és *Laszlovszky József* voltak jelen, így rajtuk kívül senki sem rögzíthetett olyan részleteket (például a sír betöltésével kapcsolatban), amelyek a szemtanú megfigyeléseire épülhettek volna. Biztosan nem volt a helyszínen az ásatásvezető *Gerevich László*, és ugyancsak később látta csak a már kibontott és a sírből kiemelt csontmaradványokat *Kiszely István*, aki a maradványok feldolgozása során foglalt állást több kérdésben is.
2. A sírről a korszak dokumentálási szabályainak megfelelő rajz készült, és amatőr fényképfelvételek is rendelkezésünkre állnak, amelyek azonban minőségük miatt nem teszik lehetővé, hogy lényeges újabb információkat nyerhessünk ki belőlük.

3. Több évtized távlatából visszanezve is úgy gondoljuk, hogy a sír azonnali feltárása és ilyen jellegű dokumentálása indokolt volt, a csontmaradványok későbbi keveredése, eltűnése nem a feltárás számlájára írható.
4. A sír egyértelműen bolygatott volt. Az embercsont-maradványok egy része anatómiai helyzetben volt, de mellettük voltak összekeveredett csontok is. Ugyancsak bolygatásra utalt a sír betöltése is.
5. A sírban már a feltáráskor is el lehetett különíteni két személy maradványait. Amíg az egyik viszonylag teljes volt, addig a másíknak csak bizonyos csontmaradványait találtuk a sírgödörben. Általában egy férfi és egy nő maradványait szokás rögzíteni ilyen esetben egy adott sírban, de ez a helyszínen nem volt egyértelműen megállapítható. Ugyan a feltárást végzők is azonosítottak eltérő jellegzetességeket a csontvázakon, de mivel egy ilyen meghatározás csak részletes antropológiai vizsgálat eredménye lehet, a helyszíni megfigyelések ebben a vonatkozásban nem lehetnek döntő bizonyítékok.
6. Ahogy a sír előkerülése kapcsán már utaltunk rá, a templomnak ebben a részében alapvetően az itt húzott kutatóárok volt az első feltárási felület, ami elérte a bolygatott padlószint alatti sírreteget. Ez alapján kijelenthetjük, hogy egyáltalán nem zárható ki, hogy akár a templomnak ezen központi részén is vannak még feltáratlan sírok, amelyek még akár az úgynevezett Gertrúd-sír értelmezését is alapvetően befolyásolhatják.
7. Ez utóbbi kérdéshez további megjegyzéseket érdemes fűzni. Mindez ugyanis azt is jelenti kimondva-kimondatlanul, hogy a templomnak egy ilyen lényeges területén az ásatás általában nem érte el a bolygatott padlószint alatti rétegeket, vagyis bármiféle sír feltárása ezen a helyen egyáltalán nem szerepelt az ásatásvezető terveiben. Ezt a fajta épületközpontú feltárási stratégiát jól megfigyelhetjük a káptalanterem feltárása során is, ahol az eredeti utasítás arról szólt, hogy az előkerült téglapadlót kell kitisztítani és dokumentálásra előkészíteni. Mikor Gerevich László a következő látogatásakor meglátta, hogy a terem közepén sírok kerültek kibontásra, akkor a rá igencsak jellemző emelt hangon kérte számon az ásatáson dolgozóktól, hogy miért ástak bele a padlóba, ezzel mintegy „tönkretéve” a szép padlóburkolatot. Csak amikor a bolygatásból előkerült leleteket megmutatták neki, akkor enyhült meg valamennyire, és egyszersmind meg is jegyezte, hogy ő mindig is úgy gondolta, hogy itt még fontos dolgokat lehet találni, és éppen ezért kellett ott ásni.¹³

Ezen megfigyelések összefoglalásával reméljük, hogy sikerül hozzájárulni ahhoz a szisztematikus munkához, amely a feltárás eredményeinek közlését tűzte ki célul. A Gertrúd-síremlék esetében ezek a megállapítások természetesen nem tudnak döntő érveket nyújtani az egyes rekonstrukciós javaslatokhoz, mégis úgy gondoljuk, hogy a sírra vonatkozó dokumentáció értelmezése és a pusztulásra utaló nyomok rögzítése még ebben a vonatkozásban is fontos szempont. Mindezek tudományos értékét az ásatás részletes feldolgozása tudja majd pontosan megmutatni, de bármilyen következtetésre is jutnak majd a síremléket publikáló szakemberek, az 57. sírt feltáró három akkori fiatal régésznek életre szóló élményt és tapasztalatot jelentett ez a bizonyos május végi pénteki délután.

* * *

Befejezésképpen, köszönetünket fejezzük ki Benkő Eleknek, az MTA BTK Régészeti Intézetének az igazgatójának, aki a rendelkezésünkre bocsátotta a fellelhető dokumentációkat és átengedte a közöletlen fénykép (2. kép) publikálási jogát (a két utolsó feltárási év, 1981–1982 ásatási naplója azonban sajnálatos módon nem került elő); *Berecz Miklósnénak*, Pilisszentkereszt község önkormányzata anyakönyvi ügyekkel foglalkozó munkatársának, aki felfedte előttünk Tilli Pál családi nevét; *Siklósi Gyula* kollégánknak, aki megosztotta velünk pilisi emlékeit; *Siklódi Csillának* személyes emlékeinek a felidézéséért, és nem utolsó sorban *Szakács M. Katalinnak*, akinek annak idején elsőként mondhattuk el az élményeinket, amelyeket – immár egy emberöltővel a történetek után – szükségesnek láttunk írásban is rögzíteni. Hiszen mindnyájan tisztában vagyunk vele: „Verba volant...”.

¹³ A káptalanterem ezen részletei: Holl 2000: 84–85 (Abb. 10–11), 146 (Abb. 83).

Hivatkozott irodalom

- Benkő 2007 = Benkő Elek: A pilisi apátság régészeti kutatása, 13–28. In: Horváth László – Legeza László (szerk.): *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten*. Budapest: Mikes Kiadó, 2007.
- Gerevich 1977 = Gerevich László: Pilis Abbey, a Cultural Center. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1977) 155–198.
- Gerevich 1982 = Gerevich László: Les fouilles de l'abbaye hongroise de Pilis, 371–393. In: Chauvin, Benoît (publ.): *Mélanges à la mémoire de père Anselme Dimier. Vol. III/V: Architecture cistercienne*. Arbois: Editeur, 1982.
- Gerevich 1985a = Gerevich László: Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985) 111–152.
- Gerevich 1985b = Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság. In: *Studia Comitatus* 17 (1985) 541–549.
- Gerevich 1987 = Gerevich László: *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987.
- Holl 2000 = Holl Imre: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. (Varia Archaeologica Hungarica XI). Budapest: MTA Régészeti Intézet, 2000.
- K. Éry (szerk.) 2008 = K. Éry Kinga (szerk.): *A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002*. (Ecclesia Beatae Marie Virginis Albae regalis.) Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- Majorossy (szerk.) 2013 = Majorossy Judit (szerk.): *„A királynét megölni nem kell félmetek jó lesz [...]”. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. (Kiállításvezető). Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2013.
- Szentpéteri 2008 = Szentpéteri József: A fekvő nyolcas fölfedezése. Sírok, sáncok, földvárak, 185–197. In: Ilon Gábor (szerk.): *Régészeti nyomozások Magyarországon*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2008.
- Takács 2007 = Takács Imre: A pilisi apátság művészeti emlékei, 29–44. In: Horváth László – Legeza László (szerk.): *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten*. Budapest: Mikes Kiadó, 2007.
- Uzsoki 1984 = Uzsoki András: I. András király sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 145–188.